

NASCHRIFT VAN DEN VERTALER.

Op het visitekaartje van den schrijver der beide hier boven vertaald medegedeelde verhandelingen, wier inhoud de vertaler geheel voor rekening van den schrijver laat en door geene op- of aanmerkingen zal ontsieren of illustreeren, leest men:

Comm. Prof. LUIGI PIGORINI Direttore del Musco Preistorico ed Etnografico di Roma. (1)

Toen deze in de kracht des levens zich bevindende, hoogst beschaafde, wel bespraakte, voor zijn vak met blakenden ijver bezielde, rijzige, donkere Italiaan zich op den 21 Aug. 1881 met een woord van Dr. W. PLEYTE bij mij aanmeldde »pour voir la coupure d'un terp (tertre) de la Frise qu'on s'occupe de démolir" was hij geen onbekende voor mij. — Ik had hem met geestdrift in

(1) In de *Prov. Drentsche en Asser Courant* (25 Aug. 1881 no. 198) leest men: „Assen 24 Aug. 1881. Gisteren bezocht de heer LUIGI PIGORINI, commandeur van de kroon van Italie, officier van de orde van den H. Mauritius, professor in de archéologie en directeur van het préhistorisch museum te Rome, het Provinciaal Museum in Drenthe. Hij was bijzonder ingenomen met de verzameling uit den steentijd en van de urnen. Daarna bragt hij een bezoek aan de *Ballerkuil* en aan de hunnebedden van *Rolde*. Hij noemde de *Ballerkuil* een monument van vroeger eeuwen, zooals hij in gansch Europa niet gezien had en roemde de hunnebedden om hunne schilderachtige ligging."

vloeiend Fransch hooren spreken over de *terremaren* van Emilia op de internationale congressen van anthropologie en préhistorische archéologie te Bologna (Italie) in 1871 en te Stockholm (1874). Ook het hoofddoel van zijne reis naar Friesland »eene vergelijkende studie der terpen en *terremaren*» kon ik begrijpen omdat ik door het bezoek (3 Oct. 1871) der *terramara* van Montale bij Modena, waaraan ook de heer FIGORINI deel nam, wist wat eene *Terramara* was en door een vroeger bezoek aan de afgraving van het terp te Aalsum (Sept. 1881) ook hoe hoogst belangrijk die plek voor vergelijking tusschen eene *terramara* en een terp zoude zijn. — Hoe bevoegd de heer FIGORINI daartoe was, sprak uit de veertien werken in zijne *Bibliografia palaeontologica italiana dal 1850 al 1871* (Parma Septb. 1871) opgenoemde geschriften van zijne hand, waarvan het oudste is zijne *Terramara di Casaroldo in Samboseto*. 1862. (1)

Indien hij in de eerste zijner door ons vertaalde verhandelingen (zie blz. 22) verklaart op den dag van zijn uitstapje naar Aalsum eene groote zelfvoldoening gesmaakt te hebben, zoo sproot deze natuurlijk uit de bij hem vaststaande ontdekking van de gelijkheid der *terremaren* en der terpen in *vorming, samenstelling en bestanddeelen*.

Bij ons afscheid te Veenwouden deelde hij mij mede, op reis door Denemarken en Duitschland naar Venetie voor het aldaar te houden Internationaal Geographisch-Congres (Afd. *Oudheidkunde*) het en ander van zijne bevinding der terpen ten papiere te zullen brengen en reeds den 17 Dec. 1881 was ik in het bezit der beide verhandelingen.

(1) Zie mijne *Reis naar Italie* blz. 53 en over het bezoek der *terramara* van *Montale* aldaar blz. 52—54.

P. schreef in het begeleidende briefje: »L'une (*le prime città della Frisia*) c'est pour le grand public; l'autre (*Iterpen della Frisia*) c'est pour les étudiants d'archéologie primitive." Vermits echter de in de tweede plaats genoemde verhandeling eerder het licht zag dan de eerste en hij zich in de eerst genoemde enkele malen op de in de tweede plaats vermelde beroept, zoo hebben wij de verhandeling *over de terpen* laten voorafgaan aan die *over de eerst bewoonde plaatsen in Friesland*. Wij voegen nog hierbij de opmerking dat wij de hoogst belangrijke plaats van PLINIUS getransporteerd hebben van no. II in no. I.

De beide verhandelingen waren te belangrijk om ze niet in hun geheel wereldkundig althans in ons land te maken en mijne vertaling er van was spoedig gereed, doch doordien de spreekbeurten in den winter 1881/82 reeds bezet waren had ik eerst op 23 Maart 1882 gelegenheid in de laatste winteravondvergadering van het Friesch Genootschap ze in hun geheel voor te lezen, waarvan door den heer J. THEUNISSE een uitstekend, uitgebreid verslag in de Leeuwarder Courant van 3 April 1882 werd gegeven. (1)

(1) Reeds in de vergadering der Kon. Akad. van Wetensch. van 10 Oct. 1881 (Afd. Letterkunde) had ik met een woord van P. togt naar Aalsum gesproken. (Zie *Versl. en Meded.* 2de Reeks XI, blz. 125 en in die van 13 Maart 1882 (ald., XI blz. 262—263) den inhoud van *le prima città della Frisia* medegedeeld.

In de *Gids* van Febr. 1882 (aank. van *Schliemann's Troje*) schreef de heer HOLWERDA reeds, blz. 232: „Hier op *Hissarlik* heeft men waarschijnlijk geheel het zelfde verschijnsel als in de Italiaansche *terremares*, de overblijfselen der oud-Italiaansche dorpen van paalwoningen *en op de Nederlandsche terpen*, meerdere nederzettingen van hetzelfde volk in verschillende tijdvakken zijner ontwikkeling boven elkander. PRONINI meent dat de oude bewoners der Italiaansche paalwoningen zelf wel eens hunne woonplaatsen in brand gestoken hebben als zij behoefte gevoelden aan nieuwe.”

Als toevoegsel deelde ik toen nog den uitslag mede van een lokaal onderzoek door het bestuur op den 8en Maart 1882 gedaan in het terp genaamd *Feitsma* bij *Abbinga State* onder *Huizum* (*Leeuwarderadeel*) op den weg naar de *Froskepolle*.

In de *Leeuw. Courant* voornoemd lezen wij: »Dat onderzoek was zeer bevredigend geweest; men had palen op aanzienlijke diepte nog stekende in de terp gevonden. Ook eene *schalie* of plank en kleinere palen met punten, waarvan twee vertoond werden en eindelijk in het maaiveld een aantal palen in geregelde orde als die van eene woning geplaatst (4).» Vervolgens: »Het bestuur zal met onderzoekingen ter plaatse waar terpen worden afgegraven voortgaan en het noodigde allen die daarin belang stellen, uit daartoe mede te werken en de vruchten hunner bevindingen omtrent het vinden van palen enz. in terpen mede te deelen.»

Daartoe strekte ook een circulaire, reeds in April 1882 in grooten getale verspreid om de aandacht der afgravers van terpen onder anderen ook te vestigen »op de meestal regt opstaande *palen* die gewoonlijk op groote diepten, meer of minder goed bewaard zich vertoonen of die sporen van hun aanwezig in de koppen of holten of in de nog in den grond stekende punten er van hebben achtergelaten.

Deze circulaire had niet de welligt te groot verwachte gevolgen, ofschoon zij geenzins nutteloos was.

Reeds vóór het verspreiden er van (zie de voornoemde *Leeuw.*

(1) Een gezicht op die afgraving te vergelijken met dat bij PLEYTE, *Nederl. Oudheden* pl. 1 en eene grondteekening der rijen palen die zich in het Z. O. van het aldaar reeds geheel afgegraven terp met de koppen uit den grond te voorschijn komende vertoonden, gemaakt door den heer A. MARTIN bevindt bij het Friesch Genootschap.

Cour.), had KLAAS VLEIEGER (8 Maart) mij omtrent het terp van Menaldum de volgende verklaring (in hoofdzaak) afgelegd.

Dat hij, sedert 1872, afgraver van het terp te Menaldum, (eigenares Mevrouw Wed. IJPEY-LOOKMA,) hoog omstreeks 12 voet, gevonden had palen, meestal tot stof vergaan, de punten in den benedengrond, midden in het terp waar de kruin is. In die kruin vond hij ook friesche moppen van een later woonhuis. Dit terp was uit verschillende lagen zamengesteld van geheel verschillende kleuren, zoo donker zelfs, dat anderen dan hij ze *klijn* noemen, doch K. V. zegt: »het is vergane mest, stinkende. (1) Het stroo was nog herkenbaar en lastig om aftegraven. Soms sypelde er nog de derrie uit maar dit kon ook wel mest zijn uit den lateren tijd toen er een steenen verblijf stond. De urnen of potten aldaar gevonden waren brozer naar mate zij dieper zaten. Ook zaten aldaar vele stukken van urnen gemakkelijk te doorgraven. Hoog in het terp vond men twee geraamten van gewoone lengte met niets bij zich. Het terp is allengs opgeworpen of verhoogd en nu 1882 na negen jaren arbeid half afgegraven. (2)

Uit Cornwerd schreef mij (16 April 1882) de landbouwer P. O. POSTMA dat hij, voor korte jaren kooper was geweest van een perceel terp te *Gooijum* onder Wons bij Zurich, en wel van het *middelste* der vijf perceelen, zijnde *het hoogste*, ter grootte van bijna 20 aren of liever hij kocht den bovengrond. Het gedeelte dat hij afgroef kon hij op het hoogste punt ongeveer ter diepte van 28 palmen

(1) Ook 22 Aug. 1881 was zulks het geval te Aalsum gelijk de heer DIJKSTRA, zwager van den heer WATZE BIERMA, kan getuigen. Het uit de grootte diepte opgeworpene was mest die vergaan was.

(2) Alles wat gevonden werd is met opgave der diepte gezonden aan Mr. A. LOOKMA IJPEY te Rijperkerk.

doen en hij vond er een nog al dikke laag van dat zwarte goed, dat wel op veen geleek maar dat hij hield voor verrot zeewier of stroo, op het laatste geleek hetzelfde 't meest. Daar beneden vond hij palen in den grond. Het hout was niets waard, doch hij had er althans één paal (dat wist hij zeker) nog vast zien staan in den ondergrond, dat was zoowat zomerpeil enz.

Betrekkelijk dit terp schreef mij nog (20 Mei 1882) S. IJ. MIEDEMA te *Gooijum*, dat er eenige palen vrij vast in den grond zaten en hij had ook hooren zeggen van een stuk schip.

Zulke fragmenten van een schip of boot werden ook op 15 voet diepte in de doorgraving van het terp te Techum bij Goutum (eigenaar de heer BEARDA), bij een bezoek 22 Maart 1882 aangetroffen. (1) Vermits de afgraving aldaar niet op het maaiveld geschiedde kon men geene palen *au fond* vinden.

Te Achlum (terp *Groot Deersum*) werden ter diepte van 1.80 meter, ongeveer 0,60 m. boven zomerpeil, ter wijdte van twee meter in het kruis of kruizeling, regtop in den grond staande palen gevonden, volgens schriftelijke mededeeling van den afgraver aan mr. U. H. HUBER, Secretaris van ons Genootschap.

Ook DOUWE OPPERDIJK te Idsega bij Heeg deed eene opgraving bij Nazareth te Idsega en vond al daar palen. (Schriftelijk berigt.)

Ook in het terp van de heeren A. ANDRINGA te Cornjum en TIEERD BOELSTRA te Stions, gelegen tusschen Finkum en Hijum (*Abbinga?*) zijn (1883) palen gevonden. (Meded. van den heer P. LICKLAMA à NIEHOLT te Leeuwarden.)

Dr. A. FOLMER te Eenrum schreef mij (14 Junij 1882)

(1) Overgebracht in het Muscum.

»Sedert een paar maanden wordt in de gemeente *Winsum* (Groningen) te Schapholterzijl bij de uitmonding van het Zijldiep in het Reitdiep een groote terp genaamd *Lutjehuisen*, geheel afgegraven. Dit terp, sedert menschen geheugenis een koornveld, was echter vroeger bewoond en wordt onder anderen vermeld als *grangium* in de *Monumenta Groningana* van *Driessen* blz. 293 en 296.

»Nadat,» zegt Dr. FOLMER, »ik er reeds vroeger palen in had opgemerkt en mij was medegedeeld dat in het kanaal dat onlangs ten behoeve der schepen gegraven was, een soort van paalwerk was te voorschijn gekomen, verhaalden mij, heden, de werklieden, dat in de onderste lagen veelvuldig toegespitste palen regt overeind staande te voorschijn kwamen waarvan zij eenige fragmenten bewaard hadden.»

Later (16 Julij) gaf Dr. FOLMER nog nadere bijzonderheden aan mr. W. B. S. BOELES over die paaltjes op, 2,7 meter beneden de oppervlakte gevonden, allen puntig. Hij zond aan ons Museum toe een stuk dikke paal en eenige dunne paaltjes, die veelvuldig voorkwamen en daaronder een kromme, door hem zelve in het profiel der doorsnede uitgegraven. Stellig waren er veel meer andere palen geweest want men zag vele houtvezels regt overeind staande en ook andere horizontaal liggende. (1)

De heer P. B. Bos schreef mij uit Groningen (7 April 1882) dat in het genoemd Verslag (overgenomen in de *N. Groninger Courant* van 7 April) zijne aandacht was gevallen

(1) Onder het verbeteren der proeven ontving ik nog een geschrift van Dr. A. FOLMER (*Nederl. Tijdschrift voor Geneeskunde*, Jaargang 1883), getiteld: *De voormalige en hedendaagsche schedelvorm in Hunsingo* en aldaar leest men blz. 3: Op de dwarse doorsnede van het terp van Lutjehuisen ziet men in de onderste lagen geregeld nevens elkander puntige palen loodregt in den grond staan.

op het gezegde van FIGORINI, dat men in Friesland nog niet op het denkbeeld was gekomen om paalwerken te zoeken in de terpen. Hij deelde mede dat (wijlen) Dr. R. WESTERHOFF te Warffum, 8 of 9 jaren geleden, hem zijn vermoeden omtrent de overblijfselen van paalwoningen in sommige der door hem onderzochte terpen in Groningerland had medegedeeld. Hij haalde als bewijzen voor zijne meening aan de aanwezigheid van regtopstaande palen in vele terpen en van overblijfselen van verschillende voorwerpen als afval enz. die tusschen de palen in den bodem werden gevonden. Meer, zoo schreef de heer Bos mij, herinnerde hij zich niet, maar hij verwees nog naar een werk van Dr. R. WESTERHOFF, getiteld: *Twee hoofdstukken uit de Geschiedenis van ons dijkwezen*, Gron. 1865, blz. 40: alwaar men in de noot leest. »Ook kunnen hier nog genoemd worden als met onze terpen of wierden (*oude woonsteden* zie blz. 194) overeenkomende, de *Terramara en Mariera heuvels*. Deze schijnen uit het afval te bestaan van een Keltisch volk enz. Opmerkelijk is het gewis dat onder de voorwerpen van menschelijke kunstvljijt, die deze *Terramara*-heuvelen opleveren, er vele worden gevonden welke ook in onze terpen of wierden worden aangetroffen. (1) Evenals de Friezen thans hunne terpaarde ter bemesting van het land verkoopen, zoo drijven ook de Italianen handel in de aarde hunner *Terramara*-heuvelen enz.”

Ook in het terp van Aalsum zijn sedert 1881 nog vele

(1) WESTERHOFF t. a. p. verwijst naar eene verhandeling van L. FIGORINI, toen (1863) Praktikant bij het kon. archeologisch Kabinet in Parma en van Prof. P. STROBEL in Parma getiteld: *Die Terramara Lager der Emilia* en in verduitscht uittreksel opgenomen in de *Mitth. der Antiq. Gesellschaft in Zurich* Bd. XIV (Hoofd. 6) Zurich 1863 § 1—12 in quarto. Aldaar vindt men op de platen I—III de *Terramara Alterthümer* afgebeeld.

kleine, soms aan elkander verbonden palen, maar geene groote gevonden. (Mondelinge opgave 1 Junij 1883 van den heer W. J. BIERMA.)

In een terp te Britsum, dat thans wordt afgegraven, vond men ook palen. (Opgave van mr. W. B. S. BOELES.)

Ten slotte, moeten wij nog eene dwaling wegnemen die ik bespeurd heb dat bij enkele belangstellende leden van het Friesch Genootschap bestaat en onkundigen zelfs tot spot verleidde. Zoo hoorde ik onlangs nog iemand zeggen toen er over paalwoningen gesproken werd. Ja, verbeeld u, er is een Italiaan die de Friezen op palen laat wonen! TROUWENS ALEXANDRE DUMAS bij zijn bezoek ter bijwoning der installatie van Koning Willem II in 1848, vermeldt in het relaas van zijn verblijf in Holland, dat het Haagsche bosch op palen staat »bati sur pilotis" en alle Amsterdammers zijn paalbewoners. Maar hunne paalwoningen, soms trotsche paleizen, verschillen evenveel van de Zwitsersche en Oostindische betrekkelijk nette houten paalwoningen, als de laatste van de hutten der *terremaren* en terpen, uit stroo, biesen en leem zamengesteld. FIGORINI heeft ons de fondamenten, het *paalwerk* der ruwe hutten van de *terremaren* op uitstekende wijze, voor oogen gesteld op Tav. II—IV van zijne onlangs van hem ontvangene verhandeling, getiteld: »*Terramara dell' età del bronzo situata in Castione de' Marchesi (Territorio Parmigiano) Reale Accademia dei Lincei Anno CCLXXX. Roma 1883. 57 pag. 4to.*

Fig. 1 pl. II stelt ons de schuin op rijen, in den grond geplaatste palen voor. Fig. 2 de in vierkanten opgestapelde *contrafforte* geplaatst tegen den dijk, veel gelijkende op onvoltooide balkwoningen in de bosschen van Amerika.

Leeuwarden, 5 Junij 1883.

Mr. J. DIRKS.

